

De media vonden 'het gevaar van cyberspace' een sexy onderwerp. Maar onderzoek wijst uit dat het beeld van mensen die via het internet in de klauwen van *cults* en sekten vallen onjuist is.

Dat de leer van Heaven's Gate in essentie past in de Amerikaanse religieuze cultuur komt in de bijdrage van Zeller aan de orde. De Twee gingen uit van een persoonlijk redding, zij het begeleid door een leraar, van dispensationalisme, voorzagen in de *Rapture* via een UFO. Chryssides ten slotte wijst op het postmoderne van de leer van de Heavens' Gate beweging: een bricolage van bronnen waaruit een geheel werd samengesteld dat zinvol was voor de leden van de groep.

Zoals gezegd gaat het in deze bundel voor het merendeel om al eerder gepubliceerde artikelen. Slechts twee zijn nieuw en die bevatten bovendien weinig nieuws. De vraag waarom het nodig was al gepubliceerde artikelen nog eens te bundelen wordt door Chryssides niet beantwoord. Terloops wijst hij op het belang van de bundel voor studenten. Een verantwoording van de keuze van de artikelen wordt evenmin gegeven, waar dan nog bij komt dat Chryssides zijn werk als redacteur, gezien de vele overlappingsen, wel erg licht heeft opgevat. Kortom een uitgave die teleurstelt. Het enige positieve dat gezegd kan worden, is dat de artikelen zeker interessant zijn en dat het handig is om ze bij elkaar te hebben.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)

Dekker, Paul, Gürkan Çelik & Iris Creemers (red.) (2011), *Breekpunt of bindmiddel. Religieus engagement in de civil society*, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, pp. 180, ISBN 9789021143187, € 18,50;

Andries Hoogerwerf (2011), *Haat tegen minderheden*, Den Haag: Boom Lemma, pp. 137, ISBN 9789059316744, € 18,00.

De twee hier te bespreken sociaalwetenschappelijke studies hebben als gemeenschappelijk thema de ideale samenleving. Het boek *Breekpunt of bindmiddel* is een bundel van 17 artikelen die de uitwerking zijn van een middagsymposium over civil society en religie, dat georganiseerd was door de stichting Synthesis en de Dialoog Academie. Na een inleiding volgen vier delen, respectievelijk: Achtergronden, Vrijheid van godsdienst, Lokaal beleid en Praktijkvoorbeelden. Het boek gaat over de relatie tussen de civil society en religie. Speelt religie vanaf nu opnieuw een rol in de maatschappij of is er slechts sprake van de laatste opleving van religie? Heeft religie in enige mate een bijdrage voor de maatschappelijke samenhang, sociale vrede, integratie en democratie? Deze vragen vormen de kern van het boek.

De auteurs zien twee definities van civil society: als aanduiding voor die organisaties en maatschappelijke verbanden die geen deel uitmaken van overheid of markt. En als

tweede definitie zien zij civil society als de ideale samenleving. De auteurs gaan in dit boek van de eerste definitie uit. *Civil society* benadrukt de relatie tussen groepen burgers (horizontaal). Het verwante begrip *maatschappelijk middenveld* kijkt meer naar de relatie overheid en burger (verticaal) en valt buiten de benadering van de auteurs. Het thema van de bundel is op basis van het geschetste vertrekpunt de vraag of religieuze organisaties wel of niet tot de civil society gerekend kunnen worden dan wel er toe bijdragen. De auteurs menen dat die bijdrage er aan de ene kant wel is omdat die organisaties hun inbreng hebben in de samenleving, zoals dat in het begrip civil society begrepen wordt, en zij doen dat aan de andere kant niet omdat die organisaties direct of indirect (ook) aan hun eigen belang om leden te werven werken. Religieuze organisaties dragen namelijk bij aan *bonding* (onderling relaties) en aan *bridging* (relaties tussen groepen). Dit dilemma is het onderliggende thema van dit boek.

In deel 1 bespreken Anton Zijderveld, Paul Dekker en Gürkan Çelik de relatie tussen religie en civil society. Een sterke religieuze organisatie past volgens Zijderveld niet in de civil society. In een democratische samenleving horen religieuze organisaties zich aan de grenzen van de maatschappelijke activiteit op te houden. Dat onze samenleving in Zijdervelds ogen onderweg is naar een netwerk-samenleving brengt nieuwe implicaties met zich mee. Paul Dekker gaat in op het engagement van kerkelijken. Verschillen in participatie in kerkelijke en algemene verenigingen roepen interessante vragen op. Bij voorbeeld: zal de ontkerkelijking in Nederland ook meebrengen dat de bijdrage van kerkelijken aan vrijwilligerswerk in dit land zal afnemen? Gürkan Çelik gaat in op het islamitisch engagement in Nederland. Hij ziet de opkomst van diverse islamitische organisaties. Vanuit de landen van herkomst is het begrip civil society niet op gelijke wijze als in Nederland bekend. De islamitische civil society in Nederland wordt gekenmerkt door vrijwilligheid, verantwoordelijkheid, verbondenheid en vrijgevigheid. Het levert empowerment van de moslimburgers. Dat deze ontwikkeling in volle gang is en naast tegenvallers ook positieve kanten heeft is te verwachten. Çelik laat in kort bestek een reeks van ontwikkelingen de revue passeren. Boeiend en interessant om kennis mee te maken. Dit eerste deel geeft een goede inleiding op de vraagstelling van het boek.

In het volgende deel gaan Femke Halsema, André Rouvoet, Achmed Baâdoud, Eric van der Burg en Alaattin Erdal, ieder op eigen wijze, in op een of meer van de volgende begrippen: gewetensvrijheid, religiekritiek, godsdienstvrijheid, respect, maatschappelijke basisregels, scheiding kerk-staat, dialoog en eigen verantwoordelijkheid. Begrippen die het thema vrijheid van godsdienst kleur geven. Het gesprek hierover is, veronderstel ik, op het symposium gevoerd. Daar had ik wel iets van willen terug zien in deze publicatie.

Deel drie verhaalt van praktijksituaties t.a.v. civil society uit de burgerlijke gemeenten. Lokale overheden voeren een eigen beleid als het gaat om subsidieverstrekking aan (religieuze) organisaties die bijdragen aan de civil society. Daardoor zijn er verschillen te zien en dat roept vragen op of er sprake is van willekeur. Met de inbreng van Maarten

Davelaar, Korrie Louwes en Wouter Kolff krijgt het thema een concrete invulling. De lezer krijgt nu in relatief weinig bladzijden veel detailinformatie aangereikt.

Met praktijkvoorbeelden van religieuze organisaties en civil society in het vierde deel wordt het beeld van dit thema vervolmaakt. Fatima Zahra Lachhab, Edwin Ruigrok, Alper Alasag en Rudolf Setz nemen de lezer respectievelijk mee naar de islamitische sociaal-culturele vereniging Ettaouhid, de vredesorganisatie IKV Pax Christi, de stichting Islam en dialoog, en de stichting Present. Verschillende praktijkvoorbeelden die ieder hun eigen vragen opwerpen en successen vermelden.

Paul Schnabel sluit af met een soort terugblik, waarin de startvraag over religie en civil society, wel verkend maar niet helemaal beantwoord wordt. Een belangrijk thema voor onze samenleving is met dit boek wel breed toegelicht. Er is veel concrete informatie aangereikt, een vervolggesprek lijkt nodig om tot hoofdlijnen van beleid te komen. Gaf het symposium ook eerste aanzetten daartoe?

Andries Hoogerwerf gaat in zijn boek *Haat tegen minderheden* in op de achtergronden van de individuele mens en van groepen mensen die haten. Daarbij kijkt hij naar de impact van cultuur, maatschappelijke ongelijkheid en beleid. Hoogerwerf verwijst naar divers Amerikaans onderzoek om het beeld van plegers van haatmisdrijven te schetsen. Hij wijst ook op mogelijk psychische achtergrond van haatgedrag en op de invloed van rancuneus gedrag. Verder gaat hij in op het aspect samenzwering en het zondebokmechanisme. Hij staat stil bij agressief nationalisme en ethnocentrisme in relatie met extreem rechtse politieke groeperingen. Het vijand-denken, uitsluiting, paranoia, maar ook vernedering en discriminatie zijn enkele aspecten van haatgedrag waar hij op in gaat. In het laatste hoofdstuk schetst hij een beleid tegen haat. Informatie en argumentatie zijn belangrijke hulpmiddelen om duidelijk stelling te nemen tegen haatpraktijken. Het in contact brengen van mensen uit verschillende groepen met elkaar is eveneens zeer waardevol volgens hem. Hij pleit voor het werken aan een vitale democratie met vrijheid van meningsuiting en waar wetten tegen haatmisdrijven gelden. Een boeiend en uitdagend pamflet. Ondanks de brede invalshoeken die dit boek geeft, had ik toch graag meer informatie willen zien vanuit de conflict- en mediation-literatuur en over interculturele ontmoetingen, ook al realiseer ik me dat dat strikt genomen niet Hoogerwerfs onderwerp is.

Hans Jonker
(Langezwaag)

Goedegebuure, Jaap (2010), *Nederlandse schrijvers en religie 1960-2010*, Nijmegen: Van Tilt, pp. 207, ISBN 9789460040542.

Toen voor het jaar 1997 'Mijn God' als Boekenweekthema uit de bus rolde deed zich een merkwaardig verschijnsel voor. Niet de keuze van dit thema was het meest opmerkelijk maar de reactie die volgde. Bekende publicisten, als Maarten 't Hart, Gerrit Komrij, Rudy